

**Магась-Демидас Ю.І.**

*кандидат історичних наук, викладач кафедри всесвітньої історії  
Житомирського державного університету імені Івана Франка*

***Роль євреїв у кооперативному русі Волинської губернії  
в другій половині XIX- на початку XX ст.***

Питання взаємовідносин єврейського населення із кооперативними організаціями є досить складним та суперечливим. З одного боку, євреї самі брали активну участь у діяльності кооперативів, зокрема кредитних і виробничих, сприяючи цим самим розгортанню кооперативного руху. З іншого, окремі категорії єврейського населення були палкими противниками кооперативних установ (особливо споживчих товариств), і всіляко перешкоджали їх створенню й діяльності.

У радянській історіографії дане питання не знайшло належного відображення. Сучасною історичною наукою воно досі теж окремо не розглядалося. З огляду на це значний інтерес становлять праці дореволюційних науковців, які займалися дослідженням єврейської кредитної кооперації. Наприклад, С. Марголін проаналізував фактори розвитку й особливості діяльності єврейських товариств, у тому числі вплив урядової політики. У його роботі міститься багато статистичного матеріалу, який включає в себе показники Волинської губернії: чисельність кооперативів, розмір пайового капіталу, оборотів окремих товариств тощо [1]. Подану С. Марголіним картину доповнюють наведені І. Блюмом та Л. Заком відомості стосовно професійного складу єврейських кооперативів, відсоткового співвідношення кількості товариств на один населений пункт тощо [2]. Зазначені дослідники охарактеризували допомогу, яку надавали єврейські кредитні кооперативи кустарям та ремісникам на Волині.

Розглядаючи характер економічних взаємовідносин євреїв із українським селянством, необхідно враховувати особливості розвитку Волинської губернії, як і всієї Правобережної України. Вони зумовлювалися тим, що даний регіон входив до смуги єврейської осілості. Внаслідок прийняття ряду нормативно-правових актів, відповідної політики центральних та місцевих органів влади,

євреї були обмежені у правах. їхнє прагнення вижити в таких складних умовах часто призводило до загострення стосунків із рештою населення.

У 60-х рр. XIX ст. євреї були позбавлені права купувати нерухомість [3, с 160-161], а Тимчасовими правилами 1882 р. й законом 1887 р. їм заборонялося утворювати нові поселення в сільській місцевості. Таким чином, євреї зосереджувалися в основному в містечках і містах. Оскільки закон не встановлював ознак міських меж, виникали постійні труднощі й скарги при визначенні їх місця проживання [4, арк. 1, 9 зв. ; 5, с 31].

Євреї займалися переважно торгівлею. В умовах нестачі землі селянам доводилося брати її в оренду. Особливістю економіки регіону було засилля суборенди. Поміщики здавали свої землі великими площами, переважно євреям та дрібній шляхті. Коли селянин орендував у останніх землю, йому доводилося платити в 2-4 рази більше [6, с 70]. Щоб полегшити умови оренди, уряд здійснив ряд кроків. Так, у 1884 та 1895 рр. видано нормативно-правові акти, якими обмежувалась оренда великих спекулянтів-суборендарів (євреїв і поляків). Проте вже тоді уряд визнавав, що ці заходи не могли знизити орендну плату для землеробів [6, с 71].

Аналогічною була ситуація і в торгівлі. Волинський губернатор зазначав, що роздрібна торгівля в губернії перебувала в руках євреїв. Євреї тримали в своїх руках постачання цукрових буряків на підприємства. [7, арк. 398 зв.-399].

Євреї здійснювали кредитування кустарів та ремісників. Прикладом кустарного виробництва, яке кредитували євреї, був Почасів. Половина його жителів заробляла на життя виготовленням і збутом іконок, рамок та інших церковних предметів. Прагнення звільнитися від економічної залежності спонукало населення засновувати кооперативні організації, об'єднуватися в артілі [8, с 12-13].

Слід зазначити, що антисемітизм українського селянства мав соціальний, а не ментальний характер: історично склалося, що євреї займалися саме тими видами діяльності (торгівлею, лихварством, посередництвом), від яких землероби потерпали найбільше [9, с 64].

Разом з тим, найбільш частина єврейського населення відчувала ті ж проблеми, що й українські селяни, зокрема, нестачу грошей. Це були, головним чином, дрібні торгівці та ремісники, які потребували коштів для розвитку своєї економічної діяльності. Тому вони й самі брали активну участь у кооперативному русі.

Інтереси єврейського населення в кооперативному русі мали свої особливості. Проаналізувавши співвідношення українців та євреїв у кредитних кооперативах, побачимо, що в ощадно-позичкових товариствах відсоток євреїв був більшим, ніж у кредитних. Цей факт пояснювався тим, що відносно заможне єврейське населення мало ширші можливості для вступу в пайові товариства. А українці що становили головним чином селянську верству, не мали вільних коштів, тому віддавали перевагу безпайовим кредитним об'єднанням [10, с 151].

Найбільш широко євреї були представлені у кредитній кооперації, створюючи свої національні товариства, або вступаючи до об'єднань поряд із представниками інших національностей. Стосунки між євреями й рештою членів таких змішаних кооперативів не завжди були простими. Участь євреїв позитивно позначалося на діяльності товариств: вони вкладали кошти, яких не вистачало селянам для створення кооперативу, а також забезпечували більш грамотне керівництво [11, с 101].

Відомо, що до запровадження столипінської реформи центральна влада із підозрою ставилася до кооперативних установ, всіляко контролюючи їх діяльність та ускладнюючи створення нових. Вона прагнула обмежити членство в товариствах окремих категорій населення, зокрема євреїв. Місцева влада чинила перепони в організації єврейських кооперативів. Як єврейські, були заборонені до відкриття товариства у м-ку Домбровиці Рівненського повіту (1899 р.) [12], м. Житомирі (1902 р.) [13].

У 1902 р. з'явилося розпорядження міністерства фінансів із вимогою, щоб дві третини членів правління і рад ощадно-позичкових і кредитних товариств обиралися з християн. Дане положення гальмувало кооперативний рух, оскільки часто найактивнішими членами кредитних кооперативів ставали євреї. У багатьох

містах чи містечках взагалі не виявилося християн-позичальників, а якщо знаходилися, то в більшості випадків вони були недостатньо грамотними, щоб керувати товариствами. Якщо євреї становили більшість у кредитних кооперативах, вони, природно, не хотіли доручати керівництво недосвідченим членам, ризикувати своїми капіталовкладеннями [1, с 16-17].

Приклади реалізації цього розпорядження бачимо на Волині, коли адміністрації затверджували статuti новостворюваних товариств лише за умови включення до них вищезазначених нормативно-правових обмежень [14]. Як наслідок, на певний час поява кредитних кооперативів серед євреїв узагалі припинилася.

У 1905 р. уряд скасував розпорядження, що одразу призвело до зростання кількості товариств. Проте у Волинській губернії місцева влада продовжувала гальмувати процес, відмовляючи у відкритті товариствам, до складу яких входили євреї [11, с 369-370]. Так, неодноразово відхилялися клопотання про створення кооперативів жителів Любара (У 1908 р.), Дубно (у 1910 р.), Володимира-Волинського (у 1906, 1907, 1909, 1910 рр.) [15, с. 34].

Були й інші розпорядження, що встановлювали національні обмеження. Наприклад, у квітні 1913 р. міністерство фінансів запропонувало відділенню Державного банку при відкритті кредитних і ощадно-позичкових товариств віддавати перевагу сільським, а не міським чи містечковим кооперативам (до останніх вступало багато євреїв) [16]. Д<sup>о</sup> статутів товариств вимагалось включати умови обмеження щодо придбання євреями нерухомості, закріплені в законодавстві.

Такі дії пояснювалися прагненням влади обмежити доступ торгівців до кооперації. Однак позбавлення крамарів кредиту мало зворотну дію: замість того, щоб захистити селян від їхніх зловживань, це ще більше спонукало торгівців до застосування здирницьких методів [11, с. 145-146]. Треба зазначити, що серед засновників єврейських товариств були не тільки торгівці, а й чимало ремісників. Станом на 1911-1912 рр. на Волині в єврейських кооперативах нараховувалося 3202 (35,8%) крамарів та 2730 (30,5%) ремісників [2, с 122]. Своєю політикою влада позбавляла останніх можливості покращити своє матеріальне становище.

Єврейські кредитні кооперативи були зазвичай крупнішими та міцнішими, ніж селянські. Загалом у 10 єврейських товариствах, що діяли в губернії протягом 1911-1912 рр., нараховувалося 8954 особи. Проте, порівняно з іншими правобережними губерніями, волинська єврейська кооперація була слабшою: на Київщині в цей час нараховувалося 59 кооперативів, на Поділлі - 20 [2, с 122].

На відміну від кредитної кооперації, відсоток євреїв у споживчих товариствах був мізерним. Це зумовлювалося тим, що єврейське населення не відчувало проблем із забезпеченням товарами широкого вжитку, а частина його сама займалася торгівлею. [17, с 93].

Витіснення приватної торгівлі за допомогою кооперації призводило до посилення боротьби за виживання єврейської громади. За цим спостерігали українські хлібороби й іноді навіть висловлювали співчуття. Траплялося, що селяни говорили: «євреїв всяке душить, їм не дають прав... ні до чого не допускають і дають тільки волю торгувати. Отож через наші крамниці ми одбираємо в євреїв той один хліб, що вони мають з торгівлі»[18, с 13].

Даною проблемою переймалися не тільки прості селяни, а й видатні діячі кооперативного руху. Наприклад, Л. Юркевич зазначав, що кооперативний рух у селах позбавляв євреїв можливості займатися діяльністю, яка давала їм засоби для існування. Єврейському панству кооперативний рух не шкодив, а завдавав удару тільки по бідності. Загалом Л. Юркевич виступав проти різких проявів антисемітизму [19, с 6-7].

Найзапеклішим противником єврейства на Волині був «Союз русского народа». У програмному документі СРН однією з цілей організації проголошувалося виселення євреїв за межі Росії, для чого їх необхідно було позбавити громадянських прав, можливостей претендувати на державні посади, займатися торгівлею, підприємництвом [20, с 167]. У Волинській губернії Союз розгорнув активну діяльність, натхненником якої була Почаївська лавра. Він закликав своїх членів переконувати населення уникати будь-яких справ із євреями: не купувати в них землю, не брати в оренду, не позичати грошей та не ходити до єврейських крамниць. Члени СРН повинні були ініціювати створення християнських кредитних та ощадно-позичкових

споживчих товариств, влаштовувати при них хлібозаставні й посередницькі операції, склади землеробських знарядь, насіння, будматеріалів тощо [21, с 8]. У документах СРН ішлося про те, що метою союзних кооперативів було не тільки постачання населенню якісного дешевого товару, позичання грошей чи допомога у збуті селянських виробів, а й звільнення від «жидівської кабали» [22, с 15-16].

Серед правобережних українських губерній Союз був найактивнішим саме на Волині. Основну діяльність зі створення кооперативів він розгорнув починаючи з 1908 р., проте ще в 1907 р. ним було відкрито тут ряд споживчих товариств [23]. Статути товариств надсилалися у відділи СРН із Почаєва. Вони відповідали умовам типових, але мали ряд особливостей, зокрема містили пункт про допуск до товариств тільки осіб християнського віросповідання [24]. Кошти на створення кооперативів також надавалися Союзом.

Позицію СРН характеризували слова одного з його членів: «Єдиний засіб зберегти товариство від відхилення з правильного шляху обслуговування корінного населення дає крім бухгалтерського контролю контроль національний - об'єднання в один союз під пильним керівництвом із Почаєва» [25, с 20]. Інший кооператор-чорносотенець заявляв, що контроль союзу над кооперативами повинен уберегти їх від перетворення на політичні організації, а отже, - від недовіри влади [26, с 10].

Однак на практиці траплялося протилежне. Діяльність чорносотенців часто загострювала ситуацію, порушувала громадський порядок. Кооперативи, ініційовані «союзниками», не мали економічної доцільності, а переслідували передусім політичну мету, чим тільки посилювали підозру властей. Ці штучно насажені згори установи, як правило, не знаходили підтримки серед селян і через рік-два закривалися [19, с 70].

Політика влади, діяльність СРН не допомагали українському селянству, проте ще більше погіршували становище єврейської громади. Усе це перешкоджало співпраці між представниками даних національностей на рівних, ускладнювало процес створення кооперативів на міжнаціональних началах і загострювало єврейське питання як у суспільстві загалом, так і всередині

кооперативних установ.

Співробітництво між кооперативами сприяло розвитку кооперативного руху. Яскравим прикладом солідарності українських і єврейських кооператорів став II Всеросійський кооперативний з'їзд, що відбувся 1913 р. в Києві. На нього прибуло 200 представників від єврейських кооперативів, в тому числі з Волині [27, с 81-83]. Участь євреїв стала можливою завдяки сприянню головуючого з'їзду графа Д. Гейдена, який звернувся до Київського генерал-губернатора з клопотанням допустити представників єврейських кооперативів до участі У з'їзді. Можновладець дозволив євреям приїхати до Києва, але з умовою, що головуючий подбає про те, що їх буде якомога менше, й особисто контролюватиме їхню поведінку [28, арк. 1].

У ряді питань позиція єврейської делегації на зібранні збігалася із українською, зокрема стосовно послаблення централізаторського впливу московського кооперативного центру. Разом з тим, єврейська кооперація проявила себе як самостійна сила. Один із делегатів Л.С. Зак у своєму виступі зазначив, що для неї були характерні проблеми, властиві й іншим товариствам, проте існували й специфічні [29]. Наприклад, окреслилася необхідність об'єднання єврейських кооперативів. Оскільки спроби єврейських міських товариств створити союзи та центральний фінансовий інститут наштовхувалися на заборони, євреї прагнули створити хоча б громадські організації, до складу яких би входили кооперативні діячі [30].

Солідарність кооператорів продемонстрував такий факт. Після закінчення з'їзду для делегатів планувалася прогулянка Дніпром на пароплаві. Щоб єврейські кооператори змогли взяти в ній участь, головуючий звернувся до адміністрації краю з клопотанням дозволити залишитися їм у Києві ще на один день, але отримав відмову. На знак протесту єврейські делегати, що мали право на проживання в Києві, відмовилися від прогулянки. Так само вчинили українські кооператори [31].

Таким чином, з'ясування ролі єврейського населення у кооперативному русі є необхідним при дослідженні соціально-економічних та суспільних процесів Волинської губернії другої половини XIX - початку XX ст. За даними перепису

1897 р. євреї становили 13,21% жителів губернії [32, с 8]. Вони справляли помітний вплив на розвиток важливих галузей економіки краю: торгівлі та фінансів. Влада Російської імперії, прагнучи зменшити роль єврейства, запровадила для нього ряд правових обмежень, які призвели до загострення соціальних та міжнаціональних відносин. Намагання захиститися від здирництва торгівців та лихварів стали однією з причин появи кооперативів серед українського селянства. Євреї також брали участь у кооперативному русі, (особливо у кредитних та виробничих об'єднаннях), що сприяло його розвитку.

#### Список використаних джерел та літератури

1. Марголин С.О. Еврейские кредитные кооперации.- СПб.: Типография «Север», 1908.-112 с.
2. Кооперация среди евреев (По данным 1911 и 1912 гг.) / Под ред. ИД Блюма и Л.С. Зака. — СПб., 1913. -167 с.
3. Теплицький В.П. Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні (60-90-ті роки XIX ст.) - К.: Видавництво Академії наук Української РСР, 1959. - 307 с.
4. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі - ЦДІАК України). - Ф. 442. - Оп. 631. - Спр. 477. - Арк. 22.
5. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні XX ст. / Пер. з англ. - К.: Основи, 1997. - 423 с.
6. Горенко Л.М., Присяжнюк Ю.П. До аграрної історії України: деякі аспекти соціально-економічного розвитку Правобережної України в XIX ст. (історико-економічне дослідження). - Черкаси: Сіяч, 1996. - 91 с
7. ЦДІАК України. - Ф. 442. - Оп. 643. - Спр. 1. - Арк 659.
8. Съезд союзных старост в Почаеве // Прибавление к Почаевскому листку. -1909. - №57-58. - 5 августа. - С. 9-22.
9. Грицак Я.Й. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX-XX ст. - К.: Генеза, 1996. - 360 с
10. Витанович І. Історія українського кооперативного руху: Із праць історично-філософської секції НТШ. - Н.-Й., 1964. -624 с
11. Прокопович С.Н. Кооперативное движение в России. Его теория и практика.-М.: Тип. Мамонтова, 1918. -385 с.



12. ЦДІАК України. - Ф. 442. - Оп. 629. - Спр. 223. - Арк. 2.
13. ЦДІАК України. - Ф. 442. - Оп. 632. - Спр. 176. - Арк. 2.
14. ЦДІАК України. - Ф. 442. - Оп. 632. - Спр. 256. - Арк. 12.
15. Зак Л.С. Профессиональный состав кооперативов в теории и на практике // Вестник кооперации-1912. - Кн. 4. - С. 31-35.
16. Местная хроника // Подолия. -1913. - № 44. -14 апреля. - С. 4.
17. Височанський П. Начерк розвитку української споживчої кооперації (Дорадянська доба). У 2 ч. - Катеринослав: Книгоспілка, 1925. - 4.1. -180 с
18. Юркевич Л. Товариські крамниці й євреї // Наше дело. - 1910. - № 2. - С. 12-13
19. Юркевич Л. Кооперація на Вкраїні // Слово. -1909. - № .9. -1 марта. - С. 6-8
20. «Українське питання» в Російській імперії (кінець ХІХ - початок ХХ ст.)  
Коллективна наукова монографія в трьох частинах / Відп. ред. доктор історич.  
наук проф. В.Г. Сарбей. - К: Ін-т іст. Укр. НАН України, 1999. - Ч. 3. - 276 с
21. О ревнителях Союза Русского Народа, их правах и обязанностях. - Почаев:  
Типография Почаево-Успенской Лавры, 1912. -16 с.
22. Окружные Старосты Союза Русского Народа. - Почаев: Типография Почаево-  
Успенской Лавры [Б.г.и.], - 18с.
23. Державний архів Житомирської області (далі - ДАЖО). - Ф. 329. - Оп. 1. - Спр.  
6. -Арк. 2.; Спр. 11. -Арк. 15.; Спр. 15. -Арк. 48.; Спр. 19. -Арк. 7.; ГрогасВ.  
Союзные лавки // Почаевские известия. -1907. - № 141. - 26 июня. - С. 3.
24. ДАЖО - Ф. 329. - Оп. 1. - Спр. 11. -Арк. 15.; Спр. 20. -Арк. 13.; Спр. 27. -Арк.  
13.; Спр. 34. -Арк. 11.; Спр. 48. -Арк. 13.; Спр. 55. -Арк. 21.; Спр. 59. -Арк. 17.;  
Спр. 60. - Арк. 15.; Спр. 62. - Арк. 39.; Спр. 82. - Арк. 23.; Спр. 91. - Арк. 20.;  
Спр. 93.-Арк. 19.
25. С-кий А. Новое детище Союза // Почаевский листок - 1911. - № 14-15. -22  
апреля. -С. 20-21.
26. И.А. Деревенская интеллигенция и потребительское дело // Почаевский листок. -  
1911. - № 47-48. -16 декабря. - С. 6-10.
27. Меркулов А. Кооперативное движение в России // Вестник кооперации. — 1913. —  
Кн. 6. - С. 80-97.
28. ЦДІАК України. - Ф. 937. - Оп. 1. - Спр. 4. - Арк. 1.

29. Всероссийский кооперативный съезд. Задачи съезда // Киевская мысль. -1913. - № 210. -1 августа. - С. 2.
30. Около съезда // Киевская мысль. -1913. - № 218. - 9 августа. - С. 2.
31. Протест // Киевская мысль. - 1913. - № 218. - 9 августа. - С. 2.; Хроника съезда // Киевская мысль. -1913. - № 217. - 8 августа. - С. 3.
32. Чорний С. Національний склад населення України в ХХ сторіччі. Довідник. - К.: ДНВП «Картографія», 2001. - 88 с.